

بررسی شاخصه‌های اقتصاد سالم و آرمانی در سیره علوی با تأکید بر نامه پنجاه و سوم نهج البلاغه

فاطمه معتمد لنگرودی^۱

محسن پرویش^۲

چکیده

زمینه و هدف: اقتصاد از مهم‌ترین مسائل مورد توجه پیشوایان و اندیشمندان دینی بدو است که شاخصه‌های آن در سیره امام علی (علیه السلام) تبیین شده است. آن حضرت در مدت کوتاه حکومت خود، شاخصه‌های اقتصاد سالم و آرمانی را در بُعد نظری و عملی اجرا نمود و توجه به امور اقتصادی را به استانداران خود، تأکید کرده است که موارد آن به کرات در نهج البلاغه یافت می‌شود. این امر نشان می‌دهد که امام تا چه اندازه به موضوع سلامت اقتصاد و مناسبات اقتصادی حساسیت داشت و آموزش می‌داد که بدون اقتصاد سالم نمی‌توان به عدالت اجتماعی دست یافت و جامعه‌ای که عدالت در آن وجود نداشته باشد، نمی‌تواند راه سعادت را بی‌پیماید. از این رو این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش است که: شاخصه‌های اقتصاد سالم و اقتصاد آرمانی در سیره گفتاری و عملی امام علی (علیه السلام) با توجه به نامه امام به مالک اشتر کدام‌اند؟

روش تحقیق: این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی انجام پذیرفته است. بدین منظور ابتدا شاخصه‌های اقتصاد سالم و موانع برقراری آن در نامه ۵۳ نهج البلاغه، استخراج و سپس در نگاهی کلان‌تر ویژگی‌های اقتصاد آرمانی از منظر امام علی (علیه السلام) تبیین و تحلیل شده است.

یافته‌ها و نتیجه‌گیری: از رهگذر بررسی گزاره‌های این نامه امام علی (علیه السلام) به مالک اشتر، مشخص گردید که اقتصاد سالم و آرمانی در سیره علوی، اقتصادی است که معیارهایی همچون: خوداتکایی و وابسته نبودن به غیر، پرهیز از اسراف‌کاری، مبارزه بنیادی با احتکار و اختلاس، پی‌ریزی اقتصاد صحیح و عادلانه بر طبق ضوابط اسلامی و مبارزه با رانت‌خواری را داشته باشد و این اقتصاد همان اصول و مبانی شاخصه‌های اقتصادی در آرمان‌شهر اسلامی است که اگر توسط والیان و مقامات حکومتی به‌خوبی اجرا شوند، جامعه به سوی سعادت و کمال گام برمی‌دارد.

واژه‌های کلیدی: اقتصاد سالم، اقتصاد آرمانی، سیره علوی، نهج البلاغه، مالک اشتر.

۱. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه الزهراء (س) تهران، (نویسنده مسئول)، flangarodi@yahoo.com

۲. دکتری «تاریخ ایران بعد از اسلام» دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) قزوین.

۱- مقدمه

اقتصاد از جمله مباحث کلیدی و اثرگذاری است که در اسلام و سیره ائمه و به‌ویژه سیره علوی بدان تأکید شده است و از اقتصاد سالم را از اصول آرمانی تحقق جامعه آرمانی دانسته‌اند. از این‌رو اگر نگاهی گذرا به سیره علوی بیفکنیم خواهیم دید که امام همواره دیدگاه و نظرات تشویقی به مقوله اقتصاد دارند، البته به شرطی که در حیطه شرع و اقتصاد سالم باشد؛ زیرا اقتصاد سالم، رشد اقتصادی را به‌همراه دارد و می‌تواند موجبات بالندگی و اقتدار سیاسی و اقتصادی را فراهم آورد. گفتنی است که عملکرد اقتصادی امام علی علیه السلام رابطه مستقیمی با باورهای ایشان نسبت به خدا، آخرت و مفهوم سعادت دارد. از همین‌جا تفاوت تفکرات امام با دیدگاه‌های مادی‌گرایان روشن می‌شود. به‌همین دلیل باید شاخصه‌های اقتصادی و ضوابط اقتصادی از منظر امام علی علیه السلام را با دیگر دیدگاه‌ها متمایز سازیم.

سؤال اصلی این مقاله آن است که: خصوصیات و شاخصه‌های اقتصاد سالم و موانع ایجاد آن در سیره امام علی علیه السلام کدام‌اند؟ و در ادامه مهم‌ترین شاخصه‌های اقتصاد آرمانی از نگاه امام علی علیه السلام با توجه به نامه پنجاه‌وسوم امام به مالک اشتر چیست؟ این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از متون اسلامی و تأکید بر سخنان و نامه‌های امام در نهج‌البلاغه انجام شده است.

بی‌شک با توجه به رهنمودهای مقام معظم رهبری در زمینه اقتصاد مقاومتی و حمایت از تولید داخلی، توجه به اقتصاد و رفتارهای اقتصادی از اهم برنامه‌های اقتصادی در ایران است. از این‌رو یکی از بهترین الگوها و روش‌ها به‌منظور رسیدن به اقتصاد مطلوب و سعادت مادی، بهره‌مندی از تعالیم نهج‌البلاغه و شاخصه‌های اقتصادی در آرای امام علی علیه السلام است که با توجه به سیره علوی در بحث اقتصاد سالم و معیارهای اقتصاد آرمانی، می‌توان مدل نظری و عملی برای هدایت رفتارهای اقتصادی هر فرد در جامعه ترسیم نمود که می‌تواند به‌عنوان ملاکی برای عمل مسئولان و مردم قرار گیرد. از سوی دیگر، بازخوانی و

تدوین اندیشه امام علی (علیه السلام) در مورد اقتصاد و معرفی آن‌ها به نسل‌های بعدی، ضرورتی انکارناپذیر است.

نامه ۵۳ از کتاب شریف نهج البلاغه، تجلی‌گاه بخشی از ارزش‌ها و هنجارهای حکومت حضرت علی (علیه السلام) است و یکی از نفیس‌ترین دستورکارها برای فرمانروایی، حکمرانی، مردم‌داری و حکومت‌داری به‌شمار می‌رود، به‌گونه‌ای که آن را منشور حکومتی کارگزاران نامیده‌اند (جبارلوی شبستری و افخمی، ۱۳۸۹: ۴۵). این نامه که به عهدنامه مالک مشهور است، با توجه به آموزه‌های بی‌بدیل مندرج در آن، همواره موردعنایت ادیبان و مورخان و اندیشمندان مختلف بوده است (دین‌پرور، ۱۳۸۲: ۲۱۳؛ دلشاد تهرانی، ۱۳۹۵: ۱۵) به‌گونه‌ای که ترجمه‌ها و شرح و تفاسیر متعددی از آن توسط اندیشمندان مسلمان شیعه و اهل سنت و حتی اندیشمندان سایر ادیان و مذاهب انجام گرفته است. از سوی دیگر، این نامه دارای مضامین و درون‌مایه‌های بی‌ظییری است که از کسی جز امام علی (علیه السلام) نمی‌تواند صادر شده باشد.

این نامه بیانگر دستورات و راهبردهای اجتماعی، سیاسی و بالأخص اقتصادی به «مالک اشتر نخعی» فرمانروا و والی مصر است که از سوی امام علی (علیه السلام) به حاکمیت آن دیار برگزیده شد؛ اما با کینه و دشمنی معاویه در منطقه قلمز مسموم و به شهادت رسید و مأموریت این یار صدیق امام، ناتمام ماند. حضرت علی (علیه السلام) این نامه را در سال ۳۷ ه.ق به مالک اشتر نوشت و از او خواست تا در پرتو این عهدنامه به حکومت مصر بپردازد و مدیریتی موفق را در پیش گیرد.

۲- پیشینه پژوهش

تاکنون کوشش‌های بسیاری در تبیین و بررسی نامه ۵۳ نهج البلاغه (نامه امام علی (علیه السلام) به مالک اشتر) انجام شده است. از این رو مقالات و کتاب‌های بسیاری درباره سیره اقتصادی علی (علیه السلام) نگاشته شده است که از این میان، موارد مرتبط با این پژوهش عبارت‌اند از: کتاب‌ها: «احمد علی یوسفی» در کتاب «نظام اقتصاد علوی» به معرفی اقتصاد علوی در

مقابل دیدگاه‌های اقتصادی عصر حاضر پرداخته است. دومین اثر به نام «سیره اقتصادی امام علی» است که «سید رضا حسینی» با بهره‌گیری از گزارش تاریخی و تحلیل فعالیت‌ها و سیره اقتصادی امام علی، پرتوهای روشنی از سیمای اقتصادی آن امام را در زمینه تولید و مصرف به دست داده است. «محسن حائری» در کتاب «اندیشه‌های اقتصادی در نهج البلاغه» به اندیشه‌های مرتبط با اقتصاد در نهج البلاغه نگاهی کلی داشته است. و در جلد هفتم دانشنامه امام علی نویسندگان مختلفی مواضع اقتصادی حضرت را با توجه به نصوص روایی و تاریخی مندرج در نهج البلاغه و دیگر کتب، مورد نقد و بررسی قرار داده‌اند که می‌تواند در برخی موارد راهنمای خوبی برای ما در به دست آوردن شاخصه‌های اقتصاد سالم باشد.

مقالات: «فاطمه زند» (۱۳۸۹) در مقاله «سیره اقتصادی امام علی (علیه السلام) در دوران حکومت» ویژگی‌های مدیران اقتصادی را از منظر امام علی بیان نموده است. «سید سجاد علم الهدی» (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «روش‌شناسی اقتصاد اسلامی بر اساس عملکرد اقتصادی امام علی» بیشتر بر رفتارهای اقتصادی فردی امام در طول دوران حکومتشان اشاره دارد. رضا خسروی و نجف لکزایی (۱۳۹۵) در مقاله «امنیت اقتصادی از دیدگاه امام علی (علیه السلام) با تأکید بر عهدنامه مالک اشتر» نقش و جایگاه امنیت اقتصادی و عوامل و موانع ایجاد امنیت در بُعد اقتصاد را با توجه به دیدگاه امام علی بیان نموده و راهکارهایی برای ارتقای امنیت پیشنهاد نموده‌اند.

بنابراین با وجود مطالب گسترده و پراکنده در منابع اصلی یا بعضی از تحقیقات اخیر، پژوهشی منسجم و مدون در مورد شاخصه‌های اقتصاد سالم و موانع ایجاد آن و نیز اقتصاد آرمانی در سیره امام علی (علیه السلام) بر اساس نامه ۵۳ امام علی (علیه السلام) به مالک اشتر، انجام نگرفته است و از این لحاظ، مقاله حاضر دارای رویکردی نوآورانه است.

۳- شاخصه‌های اقتصاد سالم از منظر امام علی (علیه السلام)

اقتصاد یکی از بنیان‌های اساسی شکل‌گیری یک جامعه است؛ اگر اقتصاد جامعه‌ای بر اساس ضوابط سالم و مبتنی بر اصول صحیح و درست پایه‌ریزی شده باشد، این امر موجب آن می‌گردد که توسعه و پیشرفت اقتصادی شکل گیرد و کاهش فاصله طبقاتی در جامعه صورت پذیرد؛ بالعکس اگر اقتصاد ناسالم در جامعه‌ای حکم‌فرما شود، ثروت‌های موجود در دست افرادی محدود انباشته شده و این امر باعث ایجاد ناامنی و اختلاف میان افراد طبقه فقیر و غنی در جامعه خواهد شد. از این رو امام علی (علیه السلام) در طول دوره حکومتشان، تلاش‌های بسیاری برای ایجاد اصلاحات و مبارزه با مفاسد انجام دادند و در موارد متعددی، خصوصیات و شاخصه‌های اقتصاد سالم را بیان فرموده‌اند که اهم آن‌ها عبارت‌اند از:

۳-۱- برقراری اصل مساوات در دادن عطایای بیت‌المال

یکی از اصول برقراری اقتصاد سالم در جامعه، بهره‌برداری عادلانه از منابع و ثروت‌های عمومی و بیت‌المال، برای همه مردم است. این اصل هنگامی تحقق می‌یابد که امکانات و مواد اولیه طبیعی میان همه افراد جامعه به‌طور متعادل تقسیم شود. از این رو در سیره علی (علیه السلام) یکی از معیارهای اقتصاد سالم، آن است که منابع و ثروت‌های عمومی در کمال مساوات، در اختیار تمام مردم قرار گیرد. امام در این زمینه می‌فرماید: اگر این اموال از ملک شخصی خودم بود به‌طور یکسان تقسیم می‌کردم تا چه رسد به اینکه این‌ها، مال خدا (مربوط به همه مردم) است (سید رضی، ۱۴۱۴ق: ۱۸۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۴۸۳۲) در جای دیگر، علی (علیه السلام) به مالک اشتر توصیه می‌کند: پرهیز از اینکه چیزی را به خود اختصاص دهی که بهره همه مردم در آن یکسان است (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۴۷؛ ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق: ۱۱۳/۱۷). از این نامه معلوم می‌شود که امام ایجاد امکانات مساوی برای همه را مدنظر خود قرار داده بود و در این مسئله به کارگزاران خود هم فرمان می‌داد که تبعیضی بین افراد نگذارند.

همچنین در سیره عملی علی (علیه السلام) نیز نقل شده: زمانی دو زن، یکی از اعراب و دیگری از عجم، برای دریافت سهم خود خدمت حضرت رسیدند. حضرت به هر کدام بیست و پنج درهم و یک پیمانه غذا داد. زن عرب اعتراض کرد که: ای امیر مؤمنان! من از عرب هستم و او کنیزی از عجم. آیا هر دو باید مساوی دریافت کنیم؟ حضرت فرمود: در تقسیم این اموال ترجیحی بین فرزندان اسماعیل و اسحاق نیست (تقفی کوفی، ۱۴۱۰ق: ۱/۶۷ و ۷۰؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق: ۱۵/۱۰۷). چنین برخوردهایی را به کرات می توان در سیره امام مشاهده نمود؛ برای مثال، آنجا که آن حضرت هنگام تقسیم بیت المال به کاتب خود، عبیدالله بن ابی رافع فرمود: نخست مهاجران را یک یک صدا بزنی و به هر کس که حاضر شد، سه دینار بده و سپس انصار را صدا کن و به آنان نیز همین اندازه پرداخت کن و با هر یک از مردم نیز، از سرخ و سیاه همین گونه عمل کن. در این هنگام سهل بن حنیف گفت: ای امیر مؤمنان! این مرد دیروز غلام من بود و امروز آزادش کردم. امام فرمود: به او هم به اندازه تو می دهیم (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق: ۷/۳۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۳۲/۱۸). از این نمونه های تاریخی، چنین برداشت می شود که امام، میان عرب و عجم فرقی نمی گذاشت و سهم بیت المال هر دو طرف را مساوی عطا می کرد.

۳-۲- مبارزه با تورم

یکی دیگر از خصوصیات اقتصاد سالم و مطلوب، مبارزه با تورم است. «تورم» ریشه بسیاری از ناهنجاری ها و رفتارهای ناپسند در جامعه است و پیامدهای زیانبار بسیاری بر جای می گذارد که مهم ترین آن ها، تأثیر بر سطح زندگی مردم، مختل کردن نظام تولید و سرمایه گذاری، به وجود آوردن رانت های اقتصادی و تشدید مفاسد اقتصادی است. در صورتی که اگر تورم در جامعه مهار شود، اقتصاد از ثبات برخوردار می شود و منتج به اوضاع اجتماعی بهتر برای افراد جامعه می گردد. از این رو مهار و مبارزه با تورم از شاخصه های اقتصاد سالم است که مسئولان حال حاضر حکومت اسلامی، وظیفه دارند در محقق شدن آن از هیچ تلاشی فروگذاری نکنند. علی (علیه السلام) در این باره به مالک اشتر می فرمایند:

«باید خرید و فروش در جامعه اسلامی به سادگی و با موازین عدالت انجام گیرد، با نرخ‌هایی که بر فروشنده و خریدار زیانی نرساند» (سید رضی، ۱۴۱۴ق: ۴۳۸؛ هاشمی خوئی، ۱۴۰۰ق: ۲۶۳/۲۰). همچنین امام برای جلوگیری از ایجاد تورم، خود از قیمت‌ها در بازارها سؤال می‌کرد و افرادی را برای نظارت بر قیمت‌ها و کنترل بازار می‌گماشت (حسینی، ۱۳۸۵: ۳۳۲/۷ و ۳۳۳). از موارد ذکر شده، چنین برداشت می‌شود که حضرت در دو حوزه تئوری و عملی برای ایجاد عدالت و دوری از تورم در خرید و فروش، به تمام اقشار جامعه اهتمام داشته‌اند.

۳-۳- کنترل گردش سرمایه در چرخه اقتصادی جامعه از طریق انفاق

یکی از راه‌های اسلام برای کنترل گردش سرمایه، انفاق است. واژه انفاق، از ریشه «نفق» مشتق شده و به معنای کم شدن و هزینه کردن است (ابن فارس، بی تا: ۵۴/۸؛ ابن منظور، ۱۴۰۸ق: ۲۲/۱۴). به اعتقاد راغب اصفهانی، نفق به معنی گذشتن هر چیزی و از بین رفتن آن با تمام شدن آن چیز است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۵۰۴).

علی علیه السلام در جهت کنترل سرمایه‌های جامعه، انفاق نمودن را راهکاری اساسی در جهت تقسیم مساوی اموال ذکر کرده و چنین سفارش نموده است: «اگر مستمندی را دیدی که توشه‌ات را تا قیامت می‌برد و فردا که به آن نیاز داری به تو بازمی‌گرداند کمک او را غنیمت بشمار و زاد و توشه را بر دوش او بگذار و اگر قدرت مالی داری بیشتر انفاق کن و همراه او بفرست زیرا ممکن است روزی در رستخیز در جستجوی چنین فردی باشی و او را نیابی؛ و به هنگام بی‌نیازی اگر کسی از تو وام خواهد غنیمت بشمار تا در روز سختی و تنگدستی به تو بازگرداند (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۷۴؛ ابن طاووس، ۱۳۷۵: ۲۲۷).

۳-۴- صرفه‌جویی و اعتدال در مصرف

«صرفه‌جویی و رعایت اعتدال در مصرف» یکی دیگر از شاخصه‌های اقتصاد سالم در سیره علوی است که همواره مورد تأکید قرآن و سیره امامان است. خداوند که مالک حقیقی اموال است از بندگان خود می‌خواهد از اسراف دوری کنند و از هر نعمتی در حد متعارف استفاده کنند. ازین رو علی (علیه السلام) بر اعتدال در مصرف، اهمیت بسیار می‌داد و خود نیز نمونه بارز ساده‌زیستی بود. آن حضرت در مورد لزوم صرفه‌جویی و اعتدال در مصرف، به‌ویژه برای مسئولان جامعه می‌فرماید: بر رهبران حق است که در خوراک و پوشاک همانند ضعیف‌ترین مردم رفتار نمایند، از هیچ چیز اضافی که آنان قادر به تهیه آن نیستند برخوردار نباشند، تا فقرا با دیدن این رهبران، در آنچه هستند، از خدا راضی باشند و ثروتمندان با دیدن آنان شکر و تواضعشان بیشتر شود (محمدرضا شری، ۱۴۲۵ق: ۱/۱۲۳). بدین ترتیب، ایشان معتقد هستند که زندگی مادی و شخصی رهبران و مدیران باید همانند اقشار ضعیف باشد. همچنین می‌فرماید: خداوند بر پیشوایان حق واجب شمرده که بر خود سخت گیرند و همچون طبقه ضعیف مردم باشند تا نداری فقیر، او را هیجان نیاورد که سر از فرمان خداوند برتابد (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۱/۴۱۱؛ سید رضی، ۱۴۱۴ق: ۳۲۵؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵ق: ۲/۲۵).

۳-۵- اهتمام به اجرای عدالت

یکی از شیوه‌های مدیریت علوی که زبانزد خاص و عام بوده است، توجه به اجرای عدالت در تقسیم اموال بیت‌المال است، به‌گونه‌ای که ایشان میان افراد جامعه هیچ تمایزی قائل نبودند؛ بنابراین حکومت اسلامی، باید برنامه‌های اقتصادی خود را با توجه به عدالت و دادگستری در جامعه اجرا نماید تا حقی تزیع نگردد و از هرگونه ظلم و ستم در حق افراد ممانعت شود. (حسینی نسب، بی تا: ۱/۲۹). امام با اجرای عدالت در تقسیم بیت‌المال، خطاب به مردم فرمودند: به خدا قسم من از بیت‌المال شما درهمی برای خود برنخواهم گرفت؛ مادامی که یک درخت خرما در مدینه داشته باشم (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۱/۱۸۲/۸). آن

حضرت در اولین اقدام پس از رسیدن به حکومت، فرمودند: به خدا سوگند اموالی را که عثمان از بیت‌المال (به خویشاوندانش) بخشیده را در هرکجا که بیابم، به صاحبان اصلی آن بازخواهم گرداند؛ گرچه با آن ازدواج کرده یا متفرق شده باشند؛ زیرا در عدالت گشایشی برای عموم مردم است و آن‌کس که عدالت به او گران آید، ستم برای او سخت‌تر است (مسعودی، ۱۳۸۴: ۱۴۹؛ ابن حیون، ۱۴۰۹ ق: ۳۷۳/۱). از این رو از نظر امام، بهترین کار فرمانروایان، برپایی عدالت در آبادی‌ها است. (بروجردی، ۱۳۸۶: ۶۴۸/۲۲) این تقسیم مساوی بیت‌المال در حالی صورت می‌گرفت که در دوره قبل از حکومت امام علی، به دلیل بی‌عدالتی‌هایی که صورت گرفته بود قشرهای ضعیف جامعه آسیب‌پذیرتر از قبل شده بودند. به همین دلیل امام خطاب به مالک اشتر می‌فرماید: «برای اینان در بیت‌المال خود حقی مقرر دار و نیز بخشی از غلات اراضی خالصه اسلام را در هر شهری، به آنان اختصاص ده، زیرا برای دورترینشان همان حقی است که نزدیک‌ترینشان از آن برخوردارند» (سید رضی، ۱۴۱۴ق: ۴۳۸ و ۴۳۹). از این رو است که عدالت امام علی باعث شده است تا جرج جرداق مسیحی هم به این امر اذعان کند و کتاب خود را «امام علی صدای عدالت انسانی» نام‌گذاری نماید.

۳-۶- اهمیت به فرهنگ کار و تلاش

اهتمام به فرهنگ کار و تلاش و به دست آوردن روزی حلال از مهم‌ترین شاخصه‌های اقتصاد و زندگی سالم است که در قرآن و روایات اسلامی فراوان بدان اشاره شده است. قرآن کریم، با صراحت کار و تلاش را مایه دارایی و مکنت جامعه انسانی (نجم، ۳۹ و ۴۰) معرفی کرده است. در سیره علی (علیه السلام) نیز فرهنگ کار و تلاش که ارتباط تنگاتنگی با مسئله تولید دارد، از اهمیت بسزایی برخوردار است و آن حضرت به‌طور مستمر، مردم را به فعالیت‌های اقتصادی از جمله تجارت، خدمات و کشاورزی تشویق می‌کردند؛ تا جایی که حضرت در نامه‌ای به مالک اشتر در حمایت از فرهنگ کار و تلاش می‌گوید: «اما باید نظر تو بیشتر در آبادانی زمین باشد تا گرفتن خراج، چون خراج بدون آبادانی به دست

نیاید و آن که بدون آبادانی خراج مطالبه کند، کشور را خراب و مردم را هلاک کند و حکومتش چند روز بیش نپاید. بنابراین، اگر مردم از سنگینی مالیات یا آفت زدگی یا قطع سهمیه آب یا خشک‌سالی یا دگرگونی وضع زمین بر اثر غرقاب، یا بی‌بی‌آبی شکوه کردند، به آنان تا هر قدر که فکر می‌کنی موجب بهبود وضعیتشان خواهد شد، تخفیف بده و مبادا این تخفیف بر تو گران آید، زیرا این کار، اندوخته‌ای است که در آبادانی کشور تو و آراستن ولایت به تو بازمی‌گردد. افزون بر اینکه ستایش آنان را به خویش جلب کرده‌ای و خود نیز از گسترش عدالت در میان آنان به شادی و سرفرازی رسیده‌ای، در حالی که به سبب رفاه و آسایشی که برای آنان فراهم آورده‌ای به توانمندی بیشترشان تکیه خواهی کرد، و به موجب عدالت و رفتار خوشی که آنان را بدان مأنوس کرده‌ای به آنان اطمینان خواهی یافت» (سید رضی، ۱۴۱۴ق: ۴۳۶؛ احمدی میانجی، ۱۴۲۶ق: ۴۸۵/۱).

نمودار (۱) شاخصه‌های اقتصاد سالم بر اساس نامه پنجاه و سوم نهج البلاغه

۴- موانع تحقق اقتصاد سالم و آرمانی

در کلام و سیره علی علیه السلام، هم خصوصیات و شاخصه‌های اقتصاد سالم ذکر شده، و هم موانعی که باعث تحقق نیافتن اقتصاد سالم و آرمانی می‌شود بیان شده است. از این رو در این بخش، به موانع تحقق اقتصاد سالم و آرمانی مطابق با کلام و سیره عملی علی علیه السلام پرداخته می‌شود:

۴-۱- اشرافی‌گری

اشرافی‌گری از مهم‌ترین موانع تحقق اقتصاد سالم و آرمانی در سیره علوی است. در واقع تجمل‌گرایی (رفاه‌زدگی) با سوق دادن منابع اقتصادی و تولید جامعه به سمت وسویی نادرست، به بدنه اقتصاد و جریان سالم آن آسیب وارد می‌کند و به جای شکوفایی اقتصادی و قوام جامعه، موجب بحران اقتصادی در بلندمدت می‌شود. از این رو علی علیه السلام برای مبارزه با اشرافی‌گری، از همان روز اول خلافت خویش، بر فراز منبر چنین فرمود: «اگر حضور بیعت‌کنندگان و تمام بودن حجت بر من به خاطر وجود یاور نبود و اگر نبود عهدی که خداوند عالم از دانشمندان گرفته است که در برابر شکم‌بارگی هیچ ستمگر و گرسنگی هیچ مظلومی سکوت نمایند، افسار شتر حکومت را بر کوهانش می‌انداختم و رهایش می‌ساختم» (طوسی، ۱۴۱۴ق: ۳۷۴؛ ابن بابویه، ۱۳۸۵ق: ۱۵۱/۱؛ سید رضی، ۱۴۱۴ق: ۵۰). همچنین امام، تجمل‌گرایی صاحب‌منصبان حکومتی را امری مذموم می‌دانست چنانچه وقتی به ایشان خبر آوردند که والی بصره «عثمان بن حنیف» به سمت غذاهای رنگارنگ و زرق و برق دنیا میل نموده و به مهمانی بزرگان بصره رفته و از محرومان غافل شده است، در نامه‌ای خطاب به او نوشت: «ای پسر حنیف! به من گزارش دادند که مردی از سرمایه‌داران بصره، تو را به مهمانی خویش فراخوانده است و تو به سرعت به سوی شتافته‌ای، خوردنی‌های رنگارنگ برای تو آورده‌اند و کاسه‌های پر از غذا پی‌درپی جلوی تو نهاده‌اند. گمان نمی‌کردم مهمانی افرادی را بپذیری که نیازمندان با ستم محروم شده‌اند و ثروتمندان بر سر سفره دعوت

شده‌اند، اندیشه کن در کجایی؟ و بر سر کدام سفره می‌خوری؟» (سید رضی، ۱۴۱۴ ق: ۴۱۶؛ ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ ق: ۲۰۵/۱۶).

۴-۲- احتکار

از دیگر عواملی که مانع تحقق اقتصاد سالم می‌شود و تعادل عرضه و تقاضا را بر هم می‌زند و موجب بالا رفتن قیمت‌ها و تهدید امنیت اقتصادی و در نتیجه تحقق نیافتن عدالت اقتصادی می‌شود، پدیده شوم «احتکار» است. احتکار یعنی نگه‌داشتن چیزی است که قوت مردم به شمار می‌آید و فقیهان مصادیق آن را در فتاوی خود ذکر کرده‌اند. یکی از وظایف دولت اسلامی در عرصه اقتصاد، جلوگیری از احتکار است تا قیمت‌ها، متناسب با عرضه و تقاضا و سیاست‌هایی دولت و سطح تولید تعیین شود. علی علیه السلام خطاب به مالک اشتر در باب روحیات بازرگانان و صاحبان صنایع، فرموده‌اند: پس باید از احتکار منع کنی زیرا رسول خدا صلی الله علیه و آله از آن منع می‌فرمود و باید خرید و فروش، آسان صورت پذیرد و با میزان عدل انجام گیرد با نرخ‌های (رایج بازار) نه به زیان فروشنده و نه به زیان خریدار؛ و آن کسی که پس از منع تو، دست به احتکار زند، او را کیفر بده و عبرت دیگران گردان و در کیفر او زیاده روی مکن (سید رضی، ۱۴۱۴ ق: ۴۳۸؛ هاشمی خوئی، ۱۴۰۰ ق: ۲۶۳/۲۰)؛ و در ادامه نیز می‌نویسد: باین همه، بدان که بسیاری از تاجران در دادوستد بیش از اندازه سخت گیرند و بخل ورزی ناپسندی دارند و به منظور سود بیشتر کالا را احتکار می‌کنند و به دلخواه نرخ را گران می‌بندند و این کار برای توده مردم زیان‌بار و برای حکمرانان مایه عیب و ننگ است (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ ق: ۱۴۰؛ سید رضی، ۱۴۱۴ ق: ۴۳۸). همچنین حضرت در نامه‌ای به «رفاعه بن شداد» والی اهواز، بیان داشت: از احتکار نهی کن. پس هرکس مرتکب آن شد، تنبیه بدنی کن و با آشکار ساختن آنچه احتکار کرده است، او را مجازات کن (نوری، ۱۴۰۸ ق: ۲۷۷/۱۳).

۴-۳- اختلاس

یکی از آفات اقتصاد سالم «اختلاس» است و بی‌تردید یکی از وظایف مهم نظام اسلامی،

نظارت بر اعمال کارگزاران است. در شأن نظام اسلامی نیست که برخی از کارگزاران طوری زندگی و رفتار کنند که با تضييع حقوق مردم، موجبات فراهم شدن ثروت‌های بادآورده برای خود گردند. از این‌رو اختلاس افزون بر اینکه بر اقتصاد کشور ضربه وارد می‌سازد، به اعتماد مردم نسبت به حکومت و نظام اقتصادی نیز خدشه وارد می‌کند. یکی از اقدامات اقتصادی علی علیه السلام توصیه و سفارش امام نسبت به مالک اشتر است که: اگر یکی از آنان دست به خیانت زد و گزارش بازرسان تو هم آن خیانت را تأیید کرد، به همین مقدار گواهی قناعت کرده، او را با تازیانه کیفر کن و آنچه را که از اموال در اختیار دارد از او باز پس گیر، سپس او را خوار دار و خائن بشمار و قلابهٔ بدنامی به گردنش بیفکن (سید رضی، ۱۴۱۴ق: ۴۳۵؛ ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق: ۶۹/۱۷).

امام علی علیه السلام با کارگزاران متخلف، به شدت برخورد می‌کرد و دربارهٔ آنان هیچ اغمازی نمی‌کرد. به‌عنوان نمونه وقتی یکی از فرمانداران، اموالی از بیت‌المال را نزد خود گرفته بود و امام علی از آن باخبر شد، نامه‌ای تهدیدآمیز به وی نوشت: از خدا بترس و اموال این مردم را به سویشان بازگردان که اگر چنین نکنی و خداوند مرا بر تو چیره سازد، با تو کاری خواهم کرد که نزد خداوند عذر خواهم داشت و با شمشیرم که هر کس را با آن زدم در آتش شد، گردنت را بزنم. به خدا سوگند، اگر کاری را که تو کردی حسن و حسین کرده بودند، از من نرمشی نمی‌دیدند و به مرادی نمی‌رسیدند تا آنکه حق را از آنان بازگیرم و باطلی را که از ستم آن‌دو پدید آمده، نابود سازم» (سید رضی، ۱۴۱۴ق: ۴۱۴).

۴-۴- اسراف‌گرایی

یکی دیگر از آفات اقتصاد سالم، اسراف‌گرایی است. اسراف نه تنها ثروت فردی بلکه ثروت و تولید جامعه را به تباهی می‌کشاند. امام علی علیه السلام در این باره می‌فرماید: «نشانه‌های اسراف‌کننده، سه چیز است: به مقداری که حق ندارد بخورد، می‌خورد؛ به مقداری که حق ندارد بپوشد، می‌پوشد؛ و به مقداری که حق ندارد بخرد، می‌خرد» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ق: ۱۶۷/۳)؛ و در جای دیگر می‌فرماید: میانه‌روی، کم را زیاد می‌کند و اسراف، سرمایه و

امکانات فراوان را نابود می‌سازد (لیثی، ۱۳۷۶: ۳۹؛ تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق: ۳۰؛ حکیمی، ۱۳۸۰: ۳۴۸/۴). از این رو توجه به درست مصرف کردن و عدم اسراف‌گرایی موجب تحقق اقتصاد سالم می‌شود و اگر اسراف در جامعه رواج یابد، موجب عقب‌ماندگی و تعطیلی تولید داخلی می‌شود.

۴-۵- ربا و رباخواری

یکی دیگر از آفات اقتصاد سالم، ربا و رباخواری است، امری که باعث ضربه اقتصادی به جامعه می‌شود و تولید را کاهش می‌دهد. از این رو در آموزه‌های اسلامی، ربا و رباخواری را حرام اعلام شده (بقره، ۲۷۵ و ۲۷۶؛ نساء، ۶۱) و برای احیای امر تولید و فعالیت، راهکارهایی چون مضاربه، مزارعه و مساقات را قرار داده شده است (حسینی نسب، بی تا: ۷۳/۱-۸۲) که در کتب فقهی، احکام و شرایط آن ذکر شده است. از این رو علی علیه السلام با توجه به عواقب معاملات ربوی و رباخواری در جامعه اسلامی، به طور مستمر مردم را از آن نهی می‌فرمودند. امام صادق علیه السلام فرموده‌اند: علی علیه السلام هر صبحگاه به بازارهای کوفه سرکشی می‌کرد و به هر بازاری که می‌رسید، می‌فرمود: ای گروه بازرگانان! از خدا بترسید و از او طلب خیر کنید و با آسان گرفتن بر مشتریان، از خداوند برکت بخواهید و به آنان نزدیک شوید و خود را به صفت بردباری بیارایید. با مظلومان به انصاف برخورد کنید و به ربا نزدیک نشوید؛ کم‌فروشی نکنید و حقوق مردم را کم مدهید (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۱۵۱/۵؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳ق: ۱۹۴/۳).

همچنین امام در رابطه با عاقبت شوم ربا می‌فرمایند: در مجازاتی که برای رباخوار در نظر گرفته شده است، واسطه‌ها، نویسندگان حساب‌ها و گواهان همه یکسان‌اند (حر عاملی، ۱۴۱۴ق: ۱۶۶/۶؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق: ۳۷۶/۱۷). واضح است که با توجه به روایات وارد شده، ربا مانع تحقق اقتصاد سالم است؛ زیرا موجب نابودی روحیهٔ ایثار در بین مؤمنان می‌گردد و موجب تمرکز ثروت در دست گروهی می‌شود که از فعالیت‌های اقتصادی سالم و مفید دور شده و به رباخواری و استفاده از پول رو آورده‌اند. از این رو، در

کلمات پیشوایان معصوم، دلیل تحریم ربا را، روی آوردن به فعالیت‌های سالم اقتصادی و فضائل اخلاقی ذکر کرده‌اند.

۴-۶- رشوه و رشوه‌خواری

یکی دیگر از موانع برقراری اقتصاد سالم، رشوه و رشوه‌خواری افراد جامعه است؛ زیرا این پدیده شوم، موجب گسترش حق‌کشی و ظلم در جامعه می‌شود و برقراری عدالت اقتصادی را به خطر می‌اندازد و در نتیجه اقتصاد یک کشور را فلج می‌کند. علی علیه السلام خطاب به رشوه‌خواران می‌فرماید: «شما قیدوبند اسلام را قطع، حدود آن را تعطیل و احکام آن را به دست نابودی سپرده‌اید. بدانید که خداوند مرا به نبرد با سرکشان، پیمان‌شکنان و کسانی که فساد را روی زمین به راه می‌اندازند، فرمان داده است (سید رضی، ۱۴۱۴ق: ۲۹۹ و ۳۰۰؛ تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق: ۱۸۰).

از این رو علی علیه السلام رشوه‌خواری را در سلامت اقتصاد مضر دانسته و فرموده است: شبی اشعث بن قیس به دیدار ما آمد و ظرفی سرپوشیده از حلوا داشت که از آن اکراه داشتیم، گویا که آن را با آب دهان مار سمی یا قی کرده‌ای مخلوط کرده بودند. به او گفتم هدیه است یا زکات یا صدقه؟ تو می‌دانی که این دو بر ما اهل بیت پیامبر حرام است. گفت نه زکات است و نه صدقه؛ بلکه هدیه است. پس به او گفتم: به خدا سوگند اگر هفت اقلیم را با آنچه زیر آسمان‌هاست به من بدهی تا خدا را نافرمانی کنم که پوست جویی را از مورچه‌ای به ناروا بگیرم، هرگز چنین نخواهم کرد و این دنیای شما پست‌تر از برگ‌جویده شده در دهان ملخی است (سید رضی، ۱۴۱۴ق: ۳۴۷؛ دیلمی، ۱۴۲۷ق: ۱۲۲).

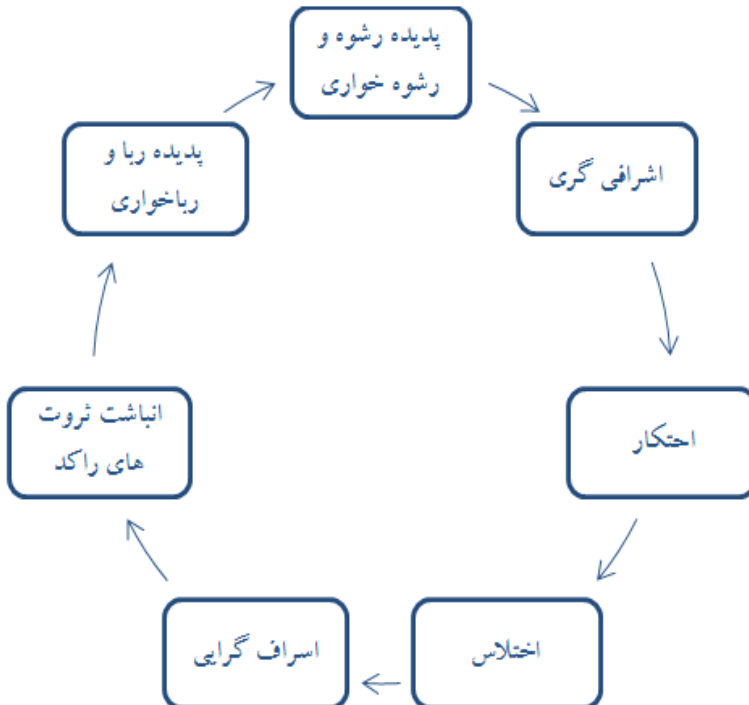
۴-۷- انباشت ثروت‌های راکد

از موانع دیگر تحقق اقتصاد سالم در جامعه اسلامی، انباشت ثروت‌های راکد است. از این رو اسلام این امر را نکوهش کرده است و دستور می‌دهد که در صورت وجود ثروت‌های راکد، آن‌ها را در جهت انفاق به نیازمندان و یا در مسیر تولید، تجارت، خدمات و دیگر موارد اقتصادی به کار گیرند. علی علیه السلام نیز انباشت ثروت را کاری ناپسند می‌شمارد

بررسی شاخصه‌های اقتصاد سالم و آرمانی در سیره علوی با تأکید بر نامه پنجاه و سوم نهج البلاغه

و می‌فرماید: ای فرزند آدم! هرچه بیش از روزی هر روزت کسب کنی، خزانه‌دار آن برای دیگری هستی (سید رضی، ۱۴۱۴ ق: ۵۰۳؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ ق: ۱۹/۱۶)؛ و باز می‌فرماید: خداوند سبحان، روزی فقرا را در اموال ثروتمندان واجب فرموده است، پس هیچ فقیری گرسنگی نمی‌کشد مگر به‌خاطر آنچه اغنیا به آن بهره‌مند شده‌اند و خداوند از آنان بازخواست خواهد کرد (سید رضی، ۱۴۱۴ ق: ۵۳۳؛ آقاجمال خوانساری، ۱۳۶۶: ۵۵۳/۲)؛ بنابراین واضح است که انباشت ثروت، کاری زشت و بیهوده است و بهترین راه، آن است که انسان از ثروت بهترین بهره را ببرد و آن را در تولید به‌کار اندازد.

سال شانزدهم - شماره ۴۸ - بهار ۱۳۹۸

نمودار (۲) چرخه موانع تحقق اقتصاد سالم بر اساس نامه پنجاه و سوم نهج البلاغه

۵- شاخصه‌های اقتصاد آرمانی و نقش آن در سالم‌سازی جامعه در سیره علوی

بی‌شک یکی از راه‌های تحقق آرمان‌شهر اسلامی از نگاه بزرگان دین، تحقق بخشیدن به اقتصاد سالم و اسلامی است که از آن به اقتصاد آرمانی تعبیر می‌شود. وجود اقتصاد سالم در یک جامعه، زمینه‌ساز رونق و تولید و شکوفایی جامعه می‌شود. اینک در کلام علوی به شاخصه‌های اقتصاد آرمانی اشاره می‌شود:

۵-۱- نهادینه شدن الگوی صحیح مصرف در جامعه

دین اسلام به‌عنوان دین کامل به همه ابعاد وجودی انسان توجه خاص داشته است. از جمله تأکید فراوان بر درست مصرف کردن و تباه نساختن کالاهای تولیدشده دارد. بدون تردید الگوی صحیح مصرف، می‌تواند نقش مهمی در پیشرفت اقتصادی هر جامعه‌ای داشته باشد و زمینه خودکفایی و اشتغال را فراهم سازد و این همان حفظ منافع ملی است. الگوی صحیح مصرف هم می‌تواند به درست مصرف کردن منابع و پرهیز از اسراف، و هم به خودداری از مصرف کالاهای غیرضروری خارجی مربوط شود. چنانکه علی علیه السلام می‌فرماید: خداوند به یکی از پیامبرانش وحی کرد که به مؤمنان بگو: آنان که در خوراک، پوشاک و شکل ظاهری می‌کوشند از غذاها، لباس‌ها و الگوهای بیگانه تقلید کنند، مانند کافران، دشمنان خدا هستند (طوسی، ۱۴۰۷: ۱۷۲/۶؛ طبرسی، ۱۳۸۵: ۳۲۵)؛ بنابراین نهادینه شدن الگوی صحیح مصرف در جامعه، یکی از مهم‌ترین راهکارهایی است که در سیره علوی بدان اشاره شده است و می‌تواند بستر اقتصاد آرمانی را شکل دهد. بدین نحو که میانه‌روی، کم را زیاد می‌کند و اسراف، منابع فراوان را نابود می‌سازد و از این رو است که علی علیه السلام همواره مردم را به قناعت فرامی‌خواندند.

۵-۲- سخت‌کوشی و جدیت در کار و اجتناب از تنبلی و تن‌پروری

از شاخصه‌های اقتصاد آرمانی، سخت‌کوشی و جدیت در کار و در نتیجه اجتناب از تنبلی و راحت‌طلبی است. بی‌تردید اگر جدیت در کار و سخت‌کوشی، در جامعه فرهنگ‌سازی شود، باعث رشد اقتصادی و تحقق جامعه آرمانی می‌گردد. از این رو امام علی علیه السلام کسالت

و تنبلی در انجام کارهای مربوط به دنیا را رد نموده و فرموده است: هرکس آب و زمین در اختیار داشته باشد و باوجوداین فقیر باشد، خداوند او را از رحمتش دور می‌دارد (حمیری، ۱۴۱۳ق: ۱۱۵؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ق: ۴۱/۱۷). در جای دیگر، امام تنبلی را زمینه‌ساز فقر و سقوط اقتصادی جامعه دانسته است: «چیزها با هم جفت می‌شوند و اگر تنبلی و ناتوانی جفت شوند، از آن‌ها فقر پدید می‌آید» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۸۶/۵؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵ق: ۵۶۷/۱).

۳-۵- خوداتکایی و وابسته نبودن به غیر

خوداتکایی و وابسته نبودن به غیر، از جمله راهکارهای عملی تحقق اقتصاد آرمانی در جامعه اسلامی است و از این‌روست که در قرآن کریم، بر این امر تأکید شده است؛ زیرا راه‌های سلطه کفار و اجانب را بر مسلمانان قطع می‌نماید و این امر میسر نخواهد شد مگر اینکه جوامع اسلامی استقلال اقتصادی و برتری اقتصادی جامعه اسلامی را برای خود به رسمیت بشناسند؛ زیرا هدف استعمار، تقویت و توسعه روزافزون وابستگی‌هاست. در واقع بهترین خطی که به مسلمانان توان زندگی مستقل و آزاد می‌دهد تا زیر سلطه هیچ ابرقدرتی نباشند و آن خطی که جامعه را به سوی خودکفایی در تمام زمینه‌ها پیش می‌برد، همانا خط اقتصاد اسلام است (مکارم شیرازی، بی تا: ۱۰). از این‌رو در کلام علی علیه السلام آمده است که استفاده از کالاهای بیگانگان و وابستگی به آنان، می‌تواند به تولید داخلی ضربه وارد کند و در نتیجه فشارهای سنگین اقتصادی بر اقشار ضعیف و آسیب‌پذیر جامعه وارد سازد. علی علیه السلام می‌فرماید: خداوند به یکی از پیامبرانش وحی کرد که به مؤمنان بگو: آنان که در خوراک، پوشاک و شکل ظاهری می‌کوشند از غذاها، لباس‌ها و الگوهای بیگانه تقلید کنند، مانند کافران، دشمنان خدا هستند (طوسی، ۱۴۰۷ق: ۱۷۲/۶؛ طبرسی، ۱۳۸۵ق: ۳۲۵). از این روایت می‌توان استنباط کرد که یکی از شاخصه‌های اقتصاد سالم و آرمانی، خوداتکایی و وابسته نبودن به غیر است که افزایش تولید داخلی و برکت و عافیت را به دنبال دارد.

۵-۴- جهاد اقتصادی

از دیگر شاخصه‌های اقتصاد آرمانی، جهاد اقتصادی است. این موضوع در دنیای امروز از چنان اهمیتی برخوردار است که رهبر معظم انقلاب، بارها بر آن تأکید ورزیده و دستورالعمل‌هایی برای آن بیان فرموده‌اند. در یکی از این موارد، امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) می‌گویند: جهاد اقتصادی، صرفاً تلاش اقتصادی نیست، [بلکه] جهاد، یک بار معنایی ویژه‌ای دارد. هر تلاشی را نمی‌شود گفت جهاد. در جهاد، حضور و رویارویی با دشمن، مفروض است. بدین معنا که جهادگران عرصه اقتصاد، همواره خود را در حال مبارزه با دشمنان اقتصادی جبهه استکبار ببینند و راهی را که در پیش دارند، با عزت و سربلندی ادامه دهند (سخنرانی رهبری در حرم رضوی، ۱۳۹۰/۱/۱). در واقع می‌توان گفت جهاد اقتصادی، فعالیتی بادوام و مستمر، همراه با سرعت و شتاب و تحول‌آفرین و فرایندی است مبتنی بر ارزش‌های دینی و اسلامی. از این رو علی (علیه السلام) که به‌عنوان حاکم اسلامی، حق استفاده از بیت‌المال را داشت، هرگز از آن بهره نمی‌نبرد و خود به تلاش و فعالیت تولیدی در زمینه کاشت درختان خرما و حفر قنات برای آبیاری باغات مدینه و کوفه می‌پرداخت و وقتی از وی علت این اقدام حضرت را سؤال کردند؛ چنین فرمود: خداوند به داود پیامبر وحی فرستاد که تو بنده خوبی هستی اما تنها اشکال کارت این است که از بیت‌المال استفاده می‌کنی و با دست خود کار نمی‌کنی! (کلینی، ۱۴۰۷ق: ۷۴/۵؛ طوسی، ۱۴۰۷ق: ۳۲۶/۶؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵ق: ۴۴۶/۳). آن حضرت در فرمان خود به مالک اشتر می‌فرماید: نسبت به صنعتگران (ذوی الصناعات) اهتمام داشته باش و آنان را زیر نظر بگیر و امکانات لازم را برایشان فراهم آور (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۳۱ و ۱۴۰؛ سید رضی، ۱۴۱۴ق: ۴۳۲).

۵-۵- پی‌ریزی اقتصاد صحیح و عادلانه بر طبق ضوابط اسلامی

یکی از تدابیر مهم برای رسیدن به اقتصاد آرمانی جهت ایجاد رفاه و رفع فقر و برطرف ساختن هر نوع محرومیت، پی‌ریزی اقتصاد صحیح و عادلانه بر اساس ضوابط

اسلامی است. از منظر علی (علیه السلام) مدیریت کردن این امر در وهله نخست، بر عهده حکومت اسلامی است. امام این حق را فقط مخصوص مسلمانان نمی دانستند بلکه در طول دوره حکومتشان برای غیرمسلمانان نیز اجرا می کردند. نمونه بارز این مسئله را می توان در نامه امیرالمومنین به مالک اشتر مشاهده کرد. اگر نگاهی به سیره امام علی بیفکنیم خواهیم دید که ایشان همواره به دنبال برقراری اقتصاد صحیح و عادلانه بر اساس ضوابط اسلامی و مبارزه با فقر بود؛ به طوری که می فرماید: در کوفه همه زندگی مناسبی دارند؛ حتی صاحبان پایین ترین شغل ها، نان گندم می خورند و سرپناه (خانه) دارند و از آب فرات می نوشند (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق: ۹۹/۲؛ حکیمی، ۱۳۸۰: ۳۰۰/۴ و ۲۵۱/۵).

بنابراین از خلال سیره عملی امام در برقراری اقتصاد صحیح و عادلانه، مشاهده می گردد که آن حضرت، اصلی ترین عامل فقر را، نداشتن برنامه ریزی صحیح برای بخش اقتصادی دانسته اند؛ زیرا این امر موجب اختلاف طبقاتی و افزایش فقر می شود. از این رو ایشان برای حل معضل فقر، دو راه درمان ارائه داده اند:

الف) راه درمان کوتاه مدت: کمک های مقطعی به نیازمندان و مستمندان.

ب) راه درمان بلندمدت: پرداخت مستمری از بیت المال به کسانی که توان کار ندارند و ایجاد کار برای افرادی که توانایی کار دارند. از این رو امام به مالک اشتر چنین دستور می دهند: افرادی که توان کار ندارند یا مشکلی دارند، دولت باید برای همیشه از آنان حمایت کند و به آن ها مستمری پرداخت نماید و اگر توان کار کردن هم دارند حکومت باید برای کار و شغل آن ها برنامه ریزی نماید تا از این مشکلات رهایی یابند (سید رضی، ۱۴۱۴ق: ۴۳۸؛ هاشمی خویی، ۱۴۰۰ق: ۲۷۵/۲۰).

۵-۶- مبارزه با ویژه خواری

از دیگر شاخصه های مهم در تحقق اقتصاد آرمانی، مبارزه با رانت خواری (ویژه خواری) است. در واقع رانت خواری به معنای آن است که افرادی به خاطر دسترسی به منابع قدرت و حکومت، امکانات ویژه ای را به دست می آورند و به صورت انحصاری منافع

سرشاری را وارد جیب خود می‌کنند، درحالی‌که دیگر افراد عادی جامعه نمی‌توانند از آن امکانات بهره ببرند. از این رو علی علیه السلام برای تشکیل جامعه آرمانی و تحقق بخشیدن به اقتصاد آرمانی، مبارزه با رانت‌خواری را در دستور کار خود قرار داده بود و خطاب به مالک اشتر، قبل از رفتن بدان جا چنین فرمود: «مبادا به هیچ‌یک از اطرافیان و نزدیکان زمینی واگذاری و مبادا کسی از سوی تو به این طمع بیفتد که مالک آب و زمینی شود تا به همسایگان در آبیاری مشترک، خسارت وارد سازد و بارش را بر دوش دیگران نهد که بهره شیرین آن را فقط آنان می‌برند و ننگ آن در دنیا و آخرت برای تو می‌ماند» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۱۴۵؛ سید رضی، ۱۴۱۴ق: ۴۴۱)؛ بنابراین، امام رانت‌خواری را تحریم کرده و تقسیم مساوی اموال و ثروت‌های جامعه را در دستور کار خود و والیان خویش قرار داده است.

نمودار (۳) شاخصه‌های اقتصاد آرمانی و نقش آن در سالم‌سازی جامعه در سیره علوی

بررسی شاخصه‌های اقتصاد سالم و آرمانی در سیره علوی
با تأکید بر نامه پنجاه و سوم نهج البلاغه

۶- بحث و نتیجه گیری

با توجه به مباحث مطرح شده، می‌توان گفت که شاخصه‌های اقتصاد سالم و آرمانی از نگاه امام علی (علیه السلام) با دیدگاه‌های اقتصادی جوامع غربی و دیگر اندیشمندان تفاوت ماهوی دارد و دقیقاً با شاخص‌های اقتصاد اسلامی همخوانی دارد. امام علی (علیه السلام) در سیره گفتاری و عملی خود، با رعایت حدود و معیارهایی، همواره مردم را به کار و فعالیت اقتصادی و داشتن برنامه ترغیب می‌نماید. آن حضرت در تدوین شاخصه‌ها و مختصات اقتصاد سالم و اقتصاد آرمانی، عواملی چون برقراری اصل مساوات در دادن عطایای بیت‌المال، مبارزه با تورم، کنترل گردش سرمایه در چرخه اقتصادی جامعه از طریق انفاق، صرفه‌جویی و اعتدال در مصرف، اهتمام به اجرای عدالت و اهتمام به فرهنگ کار و تلاش را از اصلی‌ترین شاخصه‌های اقتصاد سالم معرفی کرده است و موانع تحقق آن را اشرافی‌گری، احتکار، اختلاس، اسراف‌گرایی، ربا و رباخواری، رشوه و رشوه‌خواری و انباشت ثروت‌های راکد معرفی کرده است که باید همگان از مسئولان تا افراد عادی جامعه اسلامی، در رفع موانع تحقق اقتصاد سالم گام بردارند.

ایشان در گام بعدی در جهت مشخص نمودن شاخصه‌های مطلوب اقتصاد آرمانی در جامعه، به مواردی چون نهادینه شدن الگوی صحیح مصرف در جامعه، سخت‌کوشی و جدیت در کار و اجتناب از تنبلی و تن‌پروری، خوداتکایی و وابسته نبودن به غیر، جهاد اقتصادی، پی‌ریزی اقتصاد صحیح و عادلانه بر طبق ضوابط اسلامی و مبارزه با رانت‌خواری اشاره کرده‌اند و معتقدند اگر این موارد در جامعه اسلامی به مرحله اجرا شود، اقتصاد مطلوب در جامعه برپا می‌گردد و همگان در کمال عدالت و مساوات اسلامی به حق خود می‌رسند و اگر مسئولان، بر خلاف این ویژگی‌های ذکرشده، اقدام نمایند، قطعاً باعث انحطاط و اضمحلال بنیه اقتصادی جامعه می‌شوند و جامعه را به سراسیمگی سقوط می‌کشاند.

۷- پیشنهادها

باتوجه به مباحث مطرح شده و باتوجه به نتایج به دست آمده، پیشنهاد می شود که به خانواده ها آموزش های لازم پیرامون رفتارهای اقتصادی مطلوب بر اساس آموزه های اقتصادی امام علی (ع) از طریق معرفی سیره اقتصادی آن حضرت و معرفی الگوهای اقتصادی مطلوب ارائه شود و در برنامه های آموزشی و درسی، تربیت اقتصادی هم سنگ با سایر انواع تربیت ها مورد تأکید ویژه قرار گیرد و بر این اساس به دانش آموزان از دوره پیش دبستانی و دبستانی سازوکارهای استفاده بهینه از منابع، احترام به منابع اقتصادی به عنوان سرمایه ملی و همگانی، کسب درآمد حلال از طریق تلاش و فعالیت خدایسندانه، احساس مسئولیت نسبت به منابع خدادادی و پرهیز از تنبلی و تن پروری، آموزش داده شود. از سوی دیگر، رسانه های مختلف نوشتاری، دیداری و شنیداری در تولید و تدوین برنامه های خود، از ارائه الگوها و دیدگاه های مربوط به رفتارهای نامطلوب اقتصاد غربی پرهیزند و به تبلیغ شاخص های اقتصاد سالم و مطلوب مطابق با سیره پیامبر اکرم (ص) و سایر معصومان به ویژه امام علی (ع) بپردازند.

منابع

- قرآن کریم.
- آقا جمال خوانساری، محمد بن حسین (۱۳۶۶). شرح غررالحکم و درر الکلم. تهران: دانشگاه تهران، چاپ چهارم.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبه الله (۴۰۴ق). شرح نهج البلاغه. تحقیق محمدابوالفضل ابراهیم. قم: مکتبه آیت الله مرعشی نجفی (ره).
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۸۵ق). علل الشرایع. تهران: کتابفروشی داوری.
- (۱۴۱۳ق). من لایحضره الفقیه. تحقیق علی اکبر غفاری. قم: دفتر نشر اسلامی، چاپ دوم.
- (۱۳۷۶). الأملی. تهران: کتابچی، چاپ ششم.
- ابن حیون، نعمان بن محمد (۱۳۸۵ق). دعائم الإسلام. تحقیق آصف فیضی. قم: مؤسسه آل البيت (علیه السلام)، چاپ دوم.
- (۱۴۰۹ق). شرح الأخبار فی فضائل الأئمه الأطهار (علیهم السلام). تحقیق محمدحسین حسینی جلالی. قم: جامعه مدرسین.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹ق). مناقب آل ابی طالب. تصحیح سید هاشم رسولی محلاتی. قم: مؤسسه علامه.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ق). تحف العقول عن آل الرسول. تحقیق علی اکبر غفاری. قم: جامعه مدرسین، چاپ دوم.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۳۷۵). کشف المحجبه لثمره المهجه. تحقیق محمد حسون. قم: بوستان کتاب، چاپ دوم.
- ابن فارس، احمد بن فارس (بی تا). معجم مقاییس اللغة. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۸ق). لسان العرب. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- احمدی میانجی، علی (۱۴۲۶ق). مکاتیب الأئمه. تحقیق مجتبی فرجی. قم: دارالحديث.

- بروجردی، آقاحسین (۱۳۸۶). جامع احادیث الشیعه. تهران: فرهنگ سبز.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰ق). غررالحکم و درر الکلم. تحقیق سید مهدی رجائی. قم: دارالکتاب اسلامی، چاپ دوم.
- ثقفی کوفی، ابراهیم بن محمد (۱۴۱۰ق). الغارات. تحقیق عبدالزهراء حسینی. قم: دارالکتاب اسلامی.
- جبارلوی شبستری، بهرام و حسینعلی افخمی (۱۳۸۹). «رهنمودهای حاصل از عهدنامه مالک اشتر برای تنظیم خط مشی ارتباطی حکومت‌ها با شهروندان». تهران: پژوهشنامه علوی، سال اول، شماره ۲، ۴۳-۵۸.
- جمعی از نویسندگان (۱۳۸۵). دانشنامه امام علی علیه السلام. زیر نظر علی اکبر رشاد. جلد هفتم. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ سوم.
- حائری، محسن (۱۳۷۸). اندیشه‌های اقتصادی در نهج البلاغه. ترجمه عبدالعلی آل بویه لنگرودی. تهران: بنیاد نهج البلاغه.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- (۱۴۱۴ق). هدایه الأئمه إلى الأحكام الإئمه علیهم السلام. مشهد: آستان قدس رضوی.
- حسینی، سید رضا (۱۳۹۴). سیره اقتصادی امام علی علیه السلام. قم: دفتر نشر معارف، چاپ ششم.
- حسینی نسب، سید رضا (بی تا). مبانی اقتصاد اسلامی. بی جا: بی نا.
- حکیمی، محمدرضا (۱۳۸۰). الحیاء. ترجمه احمد آرام. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حمیری، عبدالله بن جعفر (۱۴۱۳ق). قرب الأسناد. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۹۵). رایت درایت: اخلاق مدیریت در عهدنامه مالک اشتر. تهران: دریا، چاپ سوم.
- خسروی، رضا و نجف لکزایی (۱۳۹۵). امنیت اقتصادی از دیدگاه امام علی علیه السلام با

تأکید بر عهدنامه مالک اشتر. فصلنامه پژوهش‌های نهج البلاغه، سال پانزدهم، شماره پنجاهم، صص ۱۰۷-۱۳۳.

- دیلمی، حسن بن محمد (۱۴۲۷ق). *غرر الأخبار*. تحقیق اسماعیل ضیغم. قم: دلیل ما.
 - دین‌پرور، محسن (۱۳۸۲). «کتابشناسی مالک اشتر». تهران: بنیاد نهج البلاغه، شماره ۸.
 - راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). *مفردات الفاظ القرآن*. دمشق: دارالقلم.
 - زند، فاطمه (۱۳۸۹). *سیره اقتصادی امام علی (علیه السلام) در دوران حکومت*. (منتشر شده در سایت: <http://www.qanetaat.ir>).

- سخنرانی مقام معظم رهبری در حرم رضوی. تاریخ ۱۳۹۰/۱/۱ (سایت: www.leader.ir)
 - سیدرضی، محمدبن حسین (۱۴۱۴ق). *نهج البلاغه*. تحقیق صبحی صالح. قم: هجرت.
 - طبرسی، علی بن حسن (۱۳۸۵ق). *مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار*. نجف: المكتبة الحیدریه، چاپ دوم.

- طوسی، محمدبن حسن (۱۴۰۷ق). *تهذیب الأحکام*. تحقیق حسن خرسان. تهران: دارالکتب الإسلامیه، چاپ چهارم.

----- (۱۴۱۴ق). *الأمالی*. قم: دارالثقافه.

- عروسی حویزی، عبدعلی بن جمعه (۱۴۱۵ق). *تفسیر نور الثقلین*. تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی. قم: اسماعیلیان، چاپ چهارم.

- علم الهدی، سید سجاد (۱۳۹۵). «روش‌شناسی اقتصاد اسلامی بر اساس عملکرد اقتصادی امام علی (علیه السلام)». فصلنامه پژوهشنامه علوی، سال هفتم، شماره دوم، صص ۱۰۳-۱۳۲.

- فیض کاشانی، ملا محمد محسن (۱۴۰۶ق). *الوافی*. اصفهان: کتابخانه امام امیرالمؤمنین علی (علیه السلام)
 - کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷ق). *اصول کافی*. تحقیق علی اکبر غفاری و محمد آخوندی. تهران: دارالکتب الإسلامیه، چاپ چهارم.

- لیثی واسطی، علی بن محمد (۱۳۷۶). *عیون الحکم و المواعظ*. تحقیق حسین حسینی. قم: دارالحديث.

- مجلسی، محمدتقی (۱۴۰۶ق). روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه. قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانپور، چاپ دوم.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحار الانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم.
- ----- (۱۴۰۴ق). مرآة العقول عن أخبار آل الرسول ﷺ. تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی. تهران: دارالکتب الإسلامیه، چاپ دوم.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۴۲۵ق). منتخب میزان الحکمه. ترجمه حمیدرضا شیخی. قم: دارالحديث.
- مسعودی، علی بن حسین (۱۳۸۴). إثبات الوصیه. قم: انصاریان، چاپ سوم.
- مکارم شیرازی، ناصر (بی تا). خطوط اصلی اقتصاد اسلامی. قم: هدف.
- نوری، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: مؤسسه آل البيت ﷺ.
- هاشمی خوئی، میرزا حبیب الله (۱۴۰۰ق). منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه. تحقیق ابراهیم میانجی. تهران: مکتبه الإسلامیه، چاپ چهارم.
- یوسفی، احمدعلی (۱۳۸۶). نظام اقتصاد علوی (مبانی، اهداف و اصول راهبردی). تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.